

3-Mavzu: “Ibtidoiy jamiyat tarixi” fanining tarixshunosligi.

REJA:

1. Yozma manbalar va rasmlar.
2. Demokrit, Lukretsiy Kar insoniyat rivojlanishining kuzatishlari.
3. Yevropa sayohatchilari XIX asrda ibtidoiy jamoa to'g'risida ma'lumotlar to'planishi va ularni umumlashtirish.

Qadimgi va o'rta asrlarda ibtidoiy davr haqidagi tushunchalar.

Ibtidoiy jamiyat tarixi bashariyat tarixining ajralmas qismini tashkil etadi. U tarixc fanining boshqa sohalariga nisbatan ancha yosh bo'lib, XIX asrning ikkinchi yarimlaridan vujudga keldi va yuz yildan beri mustaqil fan sifatida rivojlanmoqda. Lekin bu degan so'z ilgari odamlar insonning jamiyati tarixining bu dastlabki davri haqida hech qanday tushunchalarga ega emas edilar, degan fikr kelib chiqmasligi kerak.

O'zining uzoq o'tmishiga qiziqish kishilarda ular taraqqiyotining dastlabki bosqiyalaridayoq vujudga kelgan. Shu narsa ravshanki, etnograflar, tilshunoslar, adabiyotshunoslar va boshqa fan sohiblari tomonidan o'rganilgan xalq, qabila, elatlarda ularning uzoq o'tmishi, ajdodlarining ajoyib-g'aroyib qahramonligi, urug', qabila va xalqlarning kelib chiqishi ularning turmush tarzi haqida juda ko'p og'zaki rivoyat va afsonalar saqlanib kelayotganligi hisobga olingan.

O'zaro qo'shni bo'lib yashagan qabilalar bir-birlarining turmush tarzi mashg'uloti, diniy e'tiqodi qanday ekanligini kuzatishliklari shubhasizdir. Bu kuzatishlar faqatgina so'nggi davrga mansub bo'lib qolmay, juda qadim zamonlarga borib taqaladi.

Ibtidoiy jamoa tuzumi yemirilib tabaqaviy jamiyat vujudga kelishi bilan qadimgi odamlar haqidagi ibtidiy ertaklar “YArim hayvonlik davri” yoki “Oltin davr” haqidagi afsonalar bilan almashindi.

SHumer-bobilliklarning “oltin davri haqidagi doston”larida davr haqida na ilon, na chayon, na sirtlon, na arslon bo'lgan, yovvoyi itlar ham, bo'rilar ham

bo'lmagan, qo'rqinch, dahshat bo'lmagan, insonning ham raqibi bo'lmagan, odamlar g'am g'ussasiz, mehnat qilmay yashab, dushman va urush nimaligini bilmaganlar, deb madh qilinadi. Bu tasavvurlar keyinchalik turli xil shakllarda uzoq vaqt davom etdi.

Qadimgi mualliflar xususan Demokratik ibtidoiy jamoa tuzumi davriga baho berib, ibtidoiy davr kishilari hech qanday oltin asrda yashagan emaslar, qadimgi zamon kishisi ham tirikchilik qiyinchiliklari, tabiat bilan kurash qiyinchiliklari ostida ko'p ezilib azob tortgan deb ta'kidlangan edi.

Ibtidoiy jamiyat tarixi haqidagi dastlabki ilmiy bilimlar diniy qobiqqa o'ralib, afsonaviy tarzda bayon etilgan. Lekin ularda haqiqat kurtaklari bo'rtib turar edi.

Qadimgi Mesopotamiya, Misr, Hindiston, O'rta Osiyo, Xitoy va Qadimgi SHarqning boshqa o'lkalarida yaratilgan qator dostonlar, hikoyalar, qo'shiqlar va xalq og'zaki ijodiyotida kishilikning ibtidoiy davri haqida ba'zi ma'lumotlar uchraydi.

Bu borada qadimgi grek, rim va bobillik tarixchilari tomonidan qayd qilingan ma'lumotlar qimmatlidir. Qadimgi davr tarixchilari tasavvurida madaniylashgan dunyo faqat O'rta yer dengizi atrofidagi mamlakatlar bilan chegaralanib, undan tashqaridagi bepoyon yerlarda esa ular "varvarlar" deb atalgan qabilalar yashagan. Mazkur qabilalarning ko'pchiligi hali ibtidoiy jamoa tuzumi sharoitida yashar edilar.

Varvarlarning turmush tarzi rim va grek tarixchilariga u qadar yaxshi ma'lum emas edi. Sayohatchilar ular yurtiga kamdan kam borar, borganlari ham u yerlarda qisqa bo'lib, og'zaki ma'lumot to'plash bilan kifoyalana edilar. To'plangan ma'lumotlar esa ko'pincha bo'rttirilgan va g'ayri tabiiy mazmunga ega bo'lar edi.

Lekin shunga qaramay, xuddi shu qadimgi davrda ibtidoiy qabilalar hayotini bayon etishga asos solinib, bu keyinchalik ibtidoiy davr haqidagi ma'lumotlarni tartibga solish uchun juda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Skiflar, pigmeylar va boshqa ko'p qabilalar haqida Gerodotning (484-425), Kichik Osiyo xalqlari haqida Strabonning er.avv. (63 er. 20) germonlar haqida Yuliy Tsezar' (100-14) va Tatsit, Misr va O'rta Osiyo qabilalari haqida Trog Pompey yozib qoldirgan ma'lumotlari juda qimmatlidir.

Gerodot va Strabonlar varvar qabilalarining ba'zilarida umumiy mulk mavjud bo'lib, ona nasabidan qarindoshlik hisobi barqarorligini payqaganlar.

Xususan, Gerodot laqaylarda ona urug'i tartibi hukmron bo'lib, ular qayliqlarni xotin-qizlarning o'zlari tanlaydilar, sarmat xotin-qizlari juda mag'rur, jangovar bo'lib, o'z dushmanini o'ldirgach, turmushga chiqadilar.

Old Osiyo xalqlari haqida yozgan qadimgi tarixchilar orasida Alenksandr Makedonskiy va dastlabki Salavkiylar sulolasining zamondoshi er.avva. IV-III asrlarda yashagan grek tilini yaxshi bilgan bobillik tarixchi Berosning xizmatlari ham alohida o'rin tutadi. Uni grek tilida Bobil tarixi va mifologiyasi ocherkidan iborat katta tarixiy asar yozganligi ma'lum. Afsuski, Beros yaratgan bu asar zamonamizgacha saqlanib qolmagan. Beros asarining Iosif Flaviy va boshqa tarixchilarning asarlarida keltirilgan parchalari va tsitatalarigina bizning zamonamizgacha yetib kelgan. Beros asarlaridan qolgan mazkur parchalarda ibtidoiy zamonlarga oid ma'lumotlar ham uchraydi.

Qadimgi davr, xususan, grek va rimlik mualliflar orasida insoniyatning bu ilk davri to'g'risidagi yagona fikr bo'lmagan albatta.

Eramizdan avvalgi VIII-VII asrlarda grek shoiri Gesiod o'zining "Mehnat va kunlar" poeziyasida insoniyat tarixining ilk bosqichini "jamiyat" yoki "oltin asr" shaklida tasavvur qilgan.

Gesiodning o'zi o'rta hol dehqon, mayda quldor bo'lib, u o'zining ikki quli va bir batragi bilan birgalikda dalada ertadan kechgacha mehnat qilgan. U

dehqon mehnatiga va har qanday mehnatga g'oyat hurmat va ehtirom bilan qaragan. Lekin ilk quldorlik sharoitida dehqonlarning og'ir ahvolda bo'lishi Gesiodni g'azablantirgan. Bu hol Gesiodni inson tabiati va kishilarning turmush sharoiti asta-sekin yomonlashib uzoq o'tmishdagi baxtli oltin davrdan Gesiod zamonidagi qayg'uli temir davrga borayotganligi haqida pessimistik xulosa chiqarishga olib kelgan. Qadimgi davrning mashhur materialist filosoflaridan biri bo'lgan Gesiod kishilarning qanday hayot kechirganliklari haqida sodda, lekin haqqoniy fikrlar uchraydi.

Demokratning fikricha, yer yuzidagi dastlabki odamlar dag'al, qo'pol va vahshiyona suratda hayot kechirganlar, yemish qidirib o'tloqlarda ko'chib yurganlar. Ular yerda mavjud bo'lgan tabiiy oзуqalar va daraxtlardagi yovvoyi mevalar bilan ovqatlanaganlar.

Oziq- ovqat topish, yog'in-sochin va vahshiy hayvonlardan saqlanish zarurati, kishilarni tabiatning turli-tuman hodisalari bilan kurashish usullarini qidirib topishga majbur etgan, albatta.

Demokrit qarashlarining davomchisi qadimgi rim filosofi va mashhur shoiri Lukretsiy Kar (99-55) "Buyumlarning xislati haqida" nomli poemasida kishilikning eng qadimgi yovvoyilik holatidan olov, kiyim-bosh, turar-joy va boshqa narsalarning kashf qilishigacha bo'lgan taraqqiyot manzarasi qisqacha, lekin haqqoniylik bilan bayon qilingan.

Lukretsiy Kar Demokrit kabi odamlarning muxtojlik, zaruriyat tufayli qilgan kashfiyotlarini izohlab ko'rsatgan va o'sha vaqtda hudoning odamni yaratganligi hamda kishilik jamiyati tarixining tongida "oltin asr" mavjud bo'lganligi haqida tarqalgan afsonalarni tanqid qilgan.

Lukretsiy Karning muhim xizmatlaridan biri shuki, u mehnat qurollarini qanday buyumlardan yasalganiga asoslangan holda kishilik tarixini tosh, mis, bronza va temir davrlariga bo'lishni tavsiya qilgan.

U o'zining mazkur farazi bilan hozirgi zamon arxeologiyasining bu eng muhim qoidasini davrimizdan ikki ming yilcha avval payqashga muvaffaq bo'lganligi kishini hayratga soladi.

Demokrit va Lukretsiylarning kishilik hayotining ilk tonli haqidagi sodda, haqqoniy qarashlari genial farzand iborat bo'lib, u keyingi davrda, xususan, o'rta asarlarda unutib yuborilgan.

O'rta asrlardagi diniy dunyoqarash ilmiy bilimlarni, xususan ibtidoiy jamiyat haqidagi g'oyalarni rivojlanishiga tish-tirnog'i bilan qarshi chiqdi. Yevropadagi ilohiyot olimlari «Tavrot» dagi go'yo xudo tomonidan yaratilgan va o'z gunohlari uchun jannatdan quvib chiqarilgan eng dastlabki odamlar Odam Ato bilan Momo Havo haqidagi afsonani xalq orasida keng tashviqot qila boshladilar. Mazkur afsona xudoning xoxishi bilan dunyoda paydo bo'lgan birinchi odamlar hayoti to'g'risidagi yahudiylar o'zlashtirib olgan shumer afsonasiga asoslanadi. Odam Ato va Momo Havo haqidagi afsona keyinchalik islom dinining asosiy kitobi bo'lgan «Qur'on» ga ham kiritilgan. Ayrim afsonalarda ibtidoiy odamlar it boshli, boshsiz, shuningdek ko'kragida ko'zlari bo'lgan maxluqlar qiyofasida tasvirlab ko'rsatilgan.

XIII asrda yashagan ruhoniylar Foma Akfinskiy tuzgan traktatda olam va odamning yaratilishi ilmga zid barcha yolg'on afsonalar va be'mani davolar bilan tuzatilib yuborilgan ekan. Garchi o'rta asrlarda din homiylari ilmiy bilimlarni xususan, ibtidoiy jamiyat haqidagi ilg'or g'oyalarni har tomonlama bo'g'ishga harakat qilmasin, yer va unda yashagan xalqlar haqidagi bilim asta sekinlik bilan bo'lsa ham olg'a qadam tashladi.

Sharqning mashhur olimlari Yevropa va Osiyo xalqlari haqida juda ko'p ma'lumot yozib qoldirishgan. Xususan, Abu Rayhon Beruniyning «Osori boqiya», «Xindiston» Xitoy geografi CHan-CHunning (XIII asr) asarlari va yilnomalarida SHarq xalqlari, qabilalari, xaqida ularning urf-odati, turmushi, mashg'uloti va madaniyatiga doir juda ko'p ma'lumotlar bor.

Sharq o'lkalariga savdo-sotiq va diplomatik munosabatlarni tiklash uchun borgan plono Karpin, Rubruk, Marko Polo va Afanasiy Nikitin mazkur joylardagi xalq qabilalarining hayoti haqidagi qimmatli ma'lumotlar to'plab, ketganlarki, bu bilan Yevropaliklarni Sharq xalqlari haqidagi bilimlari ortdi.

Ularning, kundaliklari, yilnomalari va asarlaridan kishilik tarixining ilk bosqichiga aloqador bo'lgan ko'pgina etnografik ma'lumotlar topish mumkin.

Shu narsani ta'kidlab o'tish kerakki, qiyosiy etnografiyasiz kishilikning uzoq o'tmishini tiklash mumkin emas. Shu jihatdan XV asrning ikkinchi yarmidan boshlangan va keyingi asrlarda davom etgan, buyuk geografik kashfiyotlar Amerika, Hindiston, Afrika, Avstraliya, Okeaniya, Osiyo va Yevropadagi yashagan qabilalar, elatlar va xalqlar etnografiyasini o'rganish uchun shart- sharoit vujudga keltirdi.

1492 yilda Xristofor Kolumb, Ameriko Vespuchchi, Amerika qirg'oqlariga 1497 Vasko-da Gama o'z odamlari bilan Hindiston yerlariga, 1519-1521 yillarda Magellan butun yer kurrasini aylanib chiqar ekan, ular ketidan okean ortiga kon izlovchilar, savdogarlar, bosqinchi-talonchilar hamda har xil sohaning mutaxasislari ham yo'l oldilar. Ularning ba'zilar mahalliy aholining turmushi bilan qiziqib, mazkur qabilalarning hayoti, ijtimoiy tuzimi, madaniyati va diniy e'tiqodlari haqida qimmatli etnografik ma'lumotlar to'plab juda katta ish qildilar.

Ulardan biri Amerikadagi irokez va guonlar turmushini kuzatgan J.F.Lofitodir (1670-1740) u o'zining «Obuchay Amerikanskix dikarey v sravnenii s obuchayami pervobutnix vremen», - degan asarida shimoliy Amerikada yashovchi qabilalar hayoti haqida juda ko'p ma'lumotlar bo'lib, ulardan kishilikning ibtidoiy hayot manzarasini tiklashda foydalanish mumkinligini aytgan edi. Lofito mazkur qabilalar orasida bo'lar ekan, o'zining kuzatishlariga asoslanib ibtidoiy qabilalarning ijtimoiy tuzumi ham Shimoliy Amerika hindilarining, xususan guonlar va irokezlarning ijtimoiy tuzimiga

o'xshash bo'lgan bo'lsa kerak, degan fikrni bayon qilgan. Ana shularga asoslanib, Lofito Yevropa xalqlarining eng qadimiy davrini Shimoliy Amerika hindularining urf-odatlarini asosida izohlab tushuntirib berish mumkinligini birinchi bo'lib maydonga tashladi.

Yangi yerlarni kashf qilinishi XVIII asrning oxirigacha davom etib, bu ibtidoiy tarzda hayot kechirayotgan xalqlar bilan yanada kengroq tanishishi imkonini berdi. Laperuz Monertyun, Butenval', J.Kuk va boshqa sayyoxlar o'z kashfiyotlari to'g'risida ajoyib ma'lumotlar qoldirib ketdilar. O'zlari ochgan yerlar, u yerdagi aholi haqida, ularning ijtimoiy tuzumi va madaniyati haqida qimmatli ma'lumotlar to'pladilar.

XVIII asr boshlaridan boshlab Sharqiy Yevropa va Shimoliy hamda Sharqiy Osiyoga ham qator ekspeditsiyalar uyushtirildi. Ajoyib rus sayyohlari va ta'dqiqotchilaridan G.Novitskiy, G.F.Miller, I.G.Gmelin, S.N.Krashennikov, G.V.Stiller, I.S.Pallas, I.G.Georgiy, V.F.Zuev, I.I.Lepexin kabi sayyoxlar Ural, Volga bo'yi, Rossiya, Yevropa qismi Shimoliy va Sharqiy Osiyoda yashovchi xalqlarning turmushi, dini, mashg'uloti, xalq og'zaki ijodiyotiga aloqador bo'lgan ko'pgina etnografik ma'lumotlar to'pladilar.

S.P.Krashennikov (1713-1755) «Kamchatka yerlarining bayoni» nomli asarida kamchatkalilarning itel'men qabilalari haqida to'xtalib, ular ham metall nima bilmas va urug'chilik tuzumi sharoitida yashar edilar deb yozgan edi.

Rus sayyohlaridan I.F.Kruzenshtern, YU.F.Lisyanskiy, O.E.Kotsebu, F.P.Litke, A.P.Lazarev, L.YA.Zagoskin va I.E.Kennaminov kuabilar Okeaniya haqida hamda Shimoliy Amerikaning eskimos, hind-atapask va boshqa qabilalari haqida qimmatli ma'lumotlar to'pladilar.

Mashhur rus etnograf olimi N.N.Mikluxo-Maklay (1846-1888) yangi Gvineyadagi papuaslar orasida uzoq yashab, ularning urf-odatlarini va turmush madaniyatini chuqur o'rganib, katta ilmiy qimmatga ega bo'lgan ma'lumotlar to'plagan.

Ulug' geografik kashfiyotlar va undan keyingi davrlarda juda ko'p etnografik materiallar to'plandiki, bular ibtidoiy tuzumning shakllanishi haqida turli xil nazariyalarni vujudga kelishiga asos bo'ldi. XVIII-XIX asarlarda yashab ijod etgan Adam Fergyson. I. Forster uning o'g'li Georg, K.YU.Tomsen, I.YA.Verso. S. Nilson, J. Bushe de Pert, D. evans. CH. Layel'. Mak-Ineri SHmerling, CH. Darvin. T. Gekspi kabi olimlar odamning paydo bo'lishi, ibtidoiy jamiyat, ibtidoiy jamiyatning davrlarga bo'linishi, u davr kishilarining ijtimoiy hayoti, mehnat qurollari va diniy tasavvurlari haqida xilma-xil mulohazalar bildirdilar. XIX-XX asrlarda esa e.Teylor, G.Speyser, J.Fyurgyuson. Mak-Lennai. YU.Lippert. J.Lobbok. G.Mortel'e, O.Mon-Telnus I.YA.Baxofen kabilarning ibtidoiy jamiyat tarixiga bag'ishlangan asarlari chop etila boshladi.

Mazkur olimlarning aksariyati ibtidoiy jamiyat tarixining ko'pgina masalalariga ob'ektiv suratda yondoshib, ularni ilmiy asosda talqin qila boshladilar.

Bu sohada Shotlandiya filosofi Adam Fergysonning (1723-1816) fikrlari ayniqsa diqqatga sazovordir. U o'zining« Grajdanlar jamiyati tarixi ocherki» nomli asarida tarixni yovvoyilik, vaxshiylik va madaniylik degan uch davrga bo'lgan. Shuni alohida o'qtirib o'tish kerakki, Fergyson birinchilardan bo'lib, ibtidoiy jamiyatda ibtidoiy kommunizm tartibi mavjud bo'lganligi haqidagi fikrni bayon qilgan. Nemis olimlaridan Iogann Forster (1729-1798) va uning o'g'li Georg Forster (1754-1794) ham shunday fikrlar bilan maydonga chiqib, kishilikning eng qadimgi tarixini bolalaik yoki yovvoyilik, yoshlik yoki vaxshiylik va yetuklik yoki madaniy holatlari bosqichiga ajratishgan.

Frantsuz arxeologlaridan J.Bushe de Perta (1788-1868) juda qo'pol ishlangan tosh qurollarni topib, ular qadimgi mamont, nosorog va boshqa yovvoyi hayvonlar bilan bir zamonda yashagan ibtidoiy kishilarning mexnat qurollari haqida bayon qildi. Bushe de Pertaning kashfiyoti insonning kelib

chiqishi haqidagi «Bibliya» -«Ibibil», «Tavrat» va «Quron»da keltirilgan sanaga katta zarba berib, uning qidimiyligini isbot qilib berdi.

J.B.Demark, CH.Darvin va Tomas Gekelilar esa insoniyatning eng, qadamgi ajdodi odamsimon maymun ekanligini bayon qilib berdilar.

Yuqorida nomlari zikr qilingan olimlar dastlabki kishilar, ibtidoiy jamiyat tarixi fanining vujudga kelishi, uning davrlarga bo'linishi, rivojlanish etaplari, u davr kishilarining ijtimoiy hayoti, mehnatqurollari va diniy tasavvurlari haqida xilma-xil fikr hamda mulohazalar bilan maydonga chiqdilar.

Bu bilan ular ibtidoiy jamiyat tarix fanining vujudga kelishida salmoqli hissa qo'shdilar. Lekin bular orasida I.YA.Baxofen, Mak-Lennan va amerikalik mashxur etnograf L.G.Morganning xizmatlari alohida ahamiyatga egadir.

Shvetsariyalik tarixchi va yurist I.YA.Baxofen ibtidoiy rila va nikoh masalalarini o'rganish ishiga eng dastlabki asos solgan tadqiqotchilardan biri hisoblanadi. U qadimgi klassik adabiyot, etnografiya va arxeologiya fanlari qo'lga kiritilgan ma'lumotlarga asoslanib yaratilgan «Onalik huquqi» va boshqa asarlarida oila va nikohning vujudga kelishi haqida qimmatli mulohazalar bildirdi.

I.Ya.Bahofen dastlabki jinsiy aloqa, onalik huquqi, ayollarning tutgan o'rni, ona va ota o'rtalari haqida qadimgi fikrlarni bildirdi:

1. Kishilar dastlab tartibsiz jinsiy aloqa qilib yashaganlari, buni-Baxofen geterizm erkin hayot kechiruvchi ayol degan nomuvofiq nom bilan atagan. 2. Shunday ekan, tug'ilgan bolaning otasi kim ekanligini bilishning imkoniyati bo'lmagan, binobarin nasl-nasabni faqat ona tomonidan qarab onalik-huquqiga qarab belgilash mumkin edi.

3. Demak shunday ekan, xotinlar tug'ilgan bolalarning onalari yosh bo'g'inni tug'ib o'stirishlari hammaga aniq ma'lum bulgan. Birdan-bir onalar bo'lganliklari sababdan, juda katta e'tibor qozonganlar va izzat-ikrom qilinar edilar.

Ayollar bunday izzat-ikrom qilinganliklari tufayli to'la hukmronlik-ginekokratik darajasiga etishar edilar.

4. Bir nikohlilikka o'tish, bu juda erkakniki bo'lib, bu hol eng qadimdan diniy nizomni buzish, degan gap edi: bu tartibni buzish jazo berilishini talab qilar, yoki hech bo'lmaganda bu xotin bundan keyin ma'lum bir vaqt ichida boshqalar bilan aloqa qilib gunohini yuvishi kerak edi.

Uning fikricha, geterizmdan monogamiyaga va ona huquqidan ota huquqiga taraqqiy etish diniy tasavvurlarning yanada taraqqiy etishi natijasida sodir bo'ladi, deb noto'g'ri fikrni bildirishgan. Shunga qaramay, Baxofen Aristotel zamonidan beri hukm surib kelayotgan patriarxal nazariyaga kishilikning boshlang'ich shakli ota-onalar va ularning avlodlaridan tashkil topgan oiladan, oilada esa katta yoshdagi erkak hukmron, uning huquqi chegaralanmagan edi, degan noto'g'ri fikrga qattiq zarba berdi. Ammo Aristotelning patriarxal oila nazariyasi burjua adabiyotida hamon saqlanib kelmoqda.

I.YA.Baxofenning «Onalik huquqi» asari bosilib chiqqandan so'ng oila tarixini o'rganishga asos solindi.

Ibtidoiy nikoh va oila tarixini o'rganishda shotlandiyalik yurist J. F. Mak-Lennaning (1827-1881) ham xizmati bor.

Mak-Lennan qadim zamonda yashagan va yangi zamonda yashayotgan qabila va xalqlarda nikohlanishning formalari shubhasiz xilma-xil bo'lgan, degan fikrni bayon qiladi. Qoloq qabilalar orasida deydi u, shunday gruppalar mavjud bo'lganki, mazkur gruppalar ichida o'zaro nikohlanish mutlaqo man etilgan. Shuning uchun ham erkaklar xotinni, xotinlar erni o'zlari yashab turgan gruppadan tashqari joydan olishgan. Lekin shunday gruppalar ham mavjud bo'lganki, ularda erkaklar xotinni, xotinlar erni o'z gruppalari ichidan tanlash odati bo'lgan.

Mak-Lennan birinchi gruppani ekzogamiya, tashqaridan nikohlanish, ikkinchisi esa endogamiya, ichkarida gruppada doirasida nikohlanish tartibi deb atagan.

Mak-Lennaning xizmati shundaki, u o'zi ekzogamiya deb atalgan nikoh tartibining hamma joyga tarqalganligini va uning katta ahamiyati borligini ko'rsatdi.

Uning boshqa xizmati shundaki, u nasl nasabni onalik huquqiga qarab tayin qilish, dastlab hukm surgan tartib ekanini e'tirof etdi. Ammo u barcha qabilalar ekzogamiya va endogamiyaga bo'linib, ekzogamiya mazkur gruppada qiz bolalarni tug'ilishi bilanoq o'ldirilishi natijasida ayollar sonining kamayib ketishi oqibatida kelib chiqqan, deb noto'g'ri xulosaga keladi.

Mak-Lennan o'zining bu mulohazalarini «Qadimgi tarix ocherklari», «Boshlang'ich nikoh» kabi asarlarda bayon qilgan.

Ibtidoiy jamiyat tarixini o'rganishda mashhur Amerika olimi L.G.Morgan (1818-1881) ham alohida o'rinni egallaydi. L.G.Morganning ibtidoiy va qadimgi davr qabila va xalqlari haqidagi qarashlari uning «Qon qarindoshlik tizimi», «Amerikaliklarning uyi va uy xo'jaligi», ayniqsa «Qadimgi jamiyat» degan asarlarida o'zini to'liq ifodasini topgan. Uning xulosalari yer sharining hamma joylaridan olingan juda ko'p etnografik, arxeologik va tarixiy dalillarga asoslangan edi. L.G.Morgan Shimoliy Amerika hind-irokezlar orasida 40-yildan oshiq yashab, ular hayotini chuqur o'rgangan. Bu kuzatishlar Morgan tadqiqotlarining negizini tashkil etadi. Baxofen va Mak-Lennandan so'ng oila va nikoh tarixi bilan qiziqib, uni tiklashga kirishdi. L.G.Morgan oila va nikoh taraqqiyotining qator bosqichlarini-eng dastlabki nikohdan monogamiyagacha bo'lgan bosqichlarini belgilab berdi.

L.G.Morganning ulug' xizmati shundan iboratki, u yozma tariximizning ana shu tarixdan bugungi negizining asosiy xususiyatlarini ochib bordi va tikladi hamda qadimgi greklar, rimliklar va germanlar tarixining hozirgacha hal

qilinmay kelgan eng muhim muammolarini hal qilishga imkon beradigan kalitni Shimoliy Amerika hindularining urug'doshlik birlashmalaridan topdi.

L.G.Morganning asarlari, xususan uning, «Qadimgi jamiyat» kitobi, ibtidoiy davr tarixini o'rganishda eng qimmatli manbalardan hisoblanib, Engels aytganidek, zamonamizda, butun bir davr ochadigan juda nodir asarlardan biridir.

Lekin ibtidoiy davr tarixini ilmiy asosda o'rganish XIX asr o'rtalarida boshlandi.

Ayrim chet el olimlari eng qadimgi davr fanidan o'zining fazilatlarini mustahkamlash uchun foydalanib, bu davrda xususiy mulkchilik, qulchilik, yakka xudolik va davlat ham mavjud bo'lgan deb, ibtidoiy munosabatlarning mohiyatini qo'pol ravishda sohtalashtirishga urindilar.

To'plangan ma'lumotlar ibtidoiy jamiyat tarixini to'laroq tushunish uchun yangi dalil bo'lib xizmat qildi. V.V.Bunok. G.A.Bonch Osmolovskiy, G.F.Debets. M.M Geratsimov. M.F. Nisturx. YA.YA Roginskiy, V.P YAkimov, V. P. Alekseev va boshqa antropologlarning asarlari odamning kelib chiqish bosqichlari. Kishilik jamiyat vujudga kelishining yo'llari. Tart-garoitlari haqida to'laroq ma'lumotga ega bo'lish yangi-yangi imkoniyatlarni ochib berdi va bermoqda.

P.I.Boriskovskiy. A.YA.Bryusov. P.P.Efimenko. S.N.Zamyatin. A.P.Okladnikov. V.I.Rovdonikos. S.T.Semyonov. D.A.Kraynov. A.V.Artsixovskiy. O.N.Bader. V.L.Gorodtsov, S.P.Tolstov. V.M.Masson va boshqa arxeologlarning tadqiqotlari esa ibtidoiy jamoa tuzumi davrida yashagan kishilarning ekonomikasi va madaniyatini qayta tiklash uchun qimmatbaho ashyo va muhim manba hisoblanadi.

Etnograflardan A.M.Zolotoryov. E.YU.Krichevskiy. M.Kosven. V.K.Nikolngskiy. D.A.Olderogge. S.A.Tokarev. S.T.Tolstov. YU.P.Averkeva. L.A.Foynberg. V.R.Kabo kabi atoqli namoyondalarning ishlari esa urug', qabila,

nikoh, din va ibtidoiy davrdagi boshqa masalalarni rivojlanish jarayonini tushunishda katta imkoniyatlar ochib berdi.

Antropolog, etnograf, arxeolog va boshqa aniq fan mutaxassislarining birgalikda ish olib borishlari natijasida kishilikning ibtidoiy davri haqida to'laroq ma'lumotlarga ega bo'lindi.

Davrlashtirish masalasi. Kishilik jamiyati tarixini, shu jumladan ibtidoiy jamiyat tarixini davrlarga bo'lmay turib o'rganish mumkin emas. Davrlarning o'rganish tarixiy jarayon zamon va davrlarga bo'linib, ular muxim voqealar bilan bir-biridan ajraladi. Tarixni xususan ibtidoiy jamiyat tarixini davrlarga bo'lish juda murakkab bo'lib, xali bu ilmiy jihatdan nihoyasiga yetgani yo'q.

Kishilik jamiyati tarixini davrlashtirishga intilish qadimgi dunyodayoq eramizdan avvalgi 1-asrda yashagan Rim faylasufi Lukretsiy Kar o'zining «Narsalarning tabiati» nomli poemasida odamzod madaniyatining rivojlanish manzarasini, tosh qurollar bilan undan so'ng temir qirollar bilan almasha borganligini dastlab tasvirlab bergan. Lekin bu fikr tezda unutilib yuborilgan.

Shotlandiya filosofi A.Fergyson kishilik tarixini uch davrga: yovvoyilik, varvarlik va tsivilizatsiyasiga bo'lib o'rganishni tavsiya qilgan. Arxeologlar ibtidoiy davr kishilaridan qalغان moddiy va madaniy buyumlarni o'rganish asosida kishilikning ibtidoiy tarixini uch davrga: tosh, bronza, (jez) va temir asrlariga bo'ladilar.

Tosh asri esa o'z o'rnida yana qadimgi va yangi tosh davrlariga bo'linadi. qadimgi tosh asri qazilma odamlarning yashagan davri hisoblanadi. U vaqtda yerning iqlimi, o'simliklar va hayvonot dunyosi hozirgidan farq qilar edi. Qadimgi tosh asri kishilari silliqlangan tosh va sopol idishlarni bilmaganlar. Ular yog'ochdan tayyorlangan so'yil va oddiy tosh qurollaridan foydalanganlar.

Qadimgi tosh asri kishilari ovchilik va termachilik bilan shug'ullanganlar, baliqchilik esa endi shakllana boshlagan bo'lib, ular dehqonchilik va chorvachilikdan mutlaqo xabarsiz edilar. Kishilik jamiyati tarixining juda katta

davrni o'z ichiga qamrab olgan tosh davri 2-bosqichga: eng qadimgi (quyi, ilk) va keyingi (yuqori) tosh asrlariga bo'linadi.

Eng qadimgi tosh asri Olduvay, (Ashel'gacha), qadimgi Ashel', keyingi va o'rta Ashel' hamda Must'e davrlariga bo'linadi. Uning eng quyi sanasi 3,5-3 ml, yuqorisi esa 100-35 ming yilga kelib taqaladi.

So'nggi paleolit esa orinyak solyutriy va madlen davrlariga bo'linib, 40-35 ming yilliklardan 15-12 ming yilliklargacha bo'lgan tarixiy davrni o'z ichiga oladi.

So'nggi tosh asridan so'ng esa o'rta tosh-mezolit asri boshlanib, 12-15 ming yilliklar orasidagi davrni qamrab oladi.

Mezolitdan so'ng tosh asrning so'nggi bosqichi neolit-yangi tosh asri boshlanib, Yevropaning markazi g'arbi, sharqi va janubiy o'lkalarida, Osiyoda uning sanasi 5-3 ming yilliklarga mansubdir.

Neolit davridan so'ng Iniolit va undan so'ng bronza asri boshlanadi. eneolit eramizdan avvalgi 4-ming yillikka mansub bo'lsa, bronza davri 3-ming yillikning oxiridan eramizdan avvalgi 1-ming yillikning boshlarigacha davom etadi.

Bronza asridan so'ng Yevropa, Osiyo va boshqa joylarda temir asriga o'tish boshlandi. Ibtidoiy jamiyat tarixini arxeologik jihatdan davrlashtirish mazkur davrning ishlab chiqarish kuchlarini puxta o'rganish uchun muxim ahamiyatga egadir.

Lekin bu masalani oydinlashtirish uchun etarli emas.

Ayni vaqtda mazkur arxeologik davrlar yer tarixining geologik bosqichlari bilan zamondosh bo'lishi mumkin.

Odamning paydo bo'lishi zaminimiz tarixining to'rtlamchi bosqichiga to'g'ri keladi.

Geologik jihatdan to'rtlamchi davr to'rt: Neogen, evilestotsen, Pleystotsen va Golotsen bosqichlariga bo'linadi.

Mazkur davrda Shimoliy Yevropa, Osiyo va Shimoliy Amerikaning ko'p joylarini vaqti-vaqti bilan Dunay, Gyuns, Mindel, Riss va Vyuriy deb ataluvchi muzlik qoplab turgan. Lekin golotsenga kelib mazkur joylardagi muzlar erib u erlarning tabiati o'zgarib ketdi. Arxeologik nuqtaiy nazardan neogen va evpleystotsen qadimgi tosh asrining oldvay (Shelgacha) pleytotsen qadimgi shell. O'rta va so'nggi ashel, mushte va so'nggi paleolit davrlariga to'g'ri keladi. Golotsen esa mezolit va neolit asrlariga mos tushadi. Kishilikning ibtidoiy bosqichini to'g'ri davrlashtirish uchun arxeologiya, geologiya, klimatologiya va boshqa fanlar qo'lga kiritgan yutuqlarni joriy qilish ijobiy natijalar berishi mumkin. Bu hol ibtidoiy jamoa tuzimi davrdagi ishlab chiqarish kuchlarini to'laroq o'rganish uchun imkoniyatini beradi.

XIX asrda qator olimlar jamiyat tarixini davrlashtirishga intilib ko'rdilar.

Ulardan biri Shved olimi Nilson bo'lib u jamiyat tarixini yovvoyilik, ko'chmanchilik, dehqonchilik va (tsivilizatsiya) madaniylashgan bosqichga ajratadi. Mashhur Amerika etnografi L. G. Morgan ham Fergyson kabi tarixni yovvoyilik, varvarlik va madaniylashgan bosqichga ajratadi. Morgan ibtidoiy jamiyat tarixini yovvoyilik va varvarlik davrlariga bo'lar ekan, bu ikki davrning har birini tirikchilik vositalarni ishlab chiqarish sohasidagi muvaffaqiyatlariga qarab quyi, o'rta va yuqori bosqichlarga bo'ladi. L. G. Morganning fikricha, yovvoyilikning quyi bosqichida insoniyat shakllandi. « Odamlar yirtqich hayvonlar orasida yashab, yovvoyi mevalar, yong'oqlar va ildizlarni ovqat sifatida iste'mol qilganlar. Bu davrning eng muhim yutug'i ma'noli nutqning vujudga kelganligidir».

O'rta bosqich esa baliqchilikning kelib chiqishi va olovni hosil qilish va undan foydalanish bilan xarakterlanadi. Yovvoyilikning yuqori bosqichi esa o'q yoyning kashf qilinishi bilan mashhurdir.

Varvarlikning quyi bosqichida kulolchilik joriy qilingan bo'lsa, o'rta bosqichida hayvonlar qo'lga o'rgatilib xonakilashtirildi, sug'orma dehqonchilik

vujudga keladi. Yuqori bosqich esa temir rudasini eritish bilan boshlanadi. Arxeologiya, antropologiya, etnografiya, lingvistik, xalq og'zaki ijodiyoti va boshqa fanlarning yuz yildan ko'proq vaqt ichida qo'lga kiritgan yangiliklar Morganning davrlashtirishda kamchiliklar borligini ko'rsatdi. Keyingi davrdagi arxeologik kashfiyotlar ibtidoiy kishilar olovdan Morgan faraz qilgan vaqtdan ilgariyoq foydalanganliklarini isbotlab berdi.

Demak, 19-asrning ikkinchi yarmida zaruriy dalillarning yo'qligi tufayli Morgan va boshqalar ibtidoiy jamiyat tarixi, uning o'ziga xos xususiyatlariga yetarli darajada baho bera olmadilar.

Ibtidoiy jamoa tuzumini ijtimoiy munosabatlar jihatidan ikki bosqichga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq deb biladilar.

Ulardan birinchisi ibtidoiy gala to'da bosqichi bo'lsa, ikkinchisi esa, urug'chilik jamoasi bosqichi.

Lekin tarixchilarning ko'pchiligi mazkur jamiyatni 3-bosqichga bo'ladilar: ular kishilikning ibtidoiy to'da, urug'chilik jamoasi va ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi davrlaridir.

Ibtidoiy to'da ibtidoiy jamiyat tarixi rivojlanishining eng dastlabki bosqichini tashkil etadi. Bu davrda eng dastlabki inson vujudga kelgan. Uning qo'li bilan esa dastlabki tosh qurollar yasaladi.

Odamlar o'zining hayvon ajdodidan birgalashib mexnat qilishlari. Sodda bo'lsa ham mexnat qurollari yasashda binobarin madaniyatga asos solishga o'zlarining hayvon ajdodlaridan tubdan farq qilib, ulardan uzoqlashib ketgan edilar. Ular gala gala bo'lib yashar edilar. U davr kishilari bir biri bilan mustahkam bog'langan edilar. Gala soni 25-30 kishi bo'lib tez-tez o'zgarib turardi. Arxeologik jihatdan bu davr ilk tosh davriga mansub juda uzoq davom etgan. Morgan bu davrda yovvoyilikning quyi bosqichiga kiritadi.

Ibtidoiy jamoa tarixining ikkinchi bosqichi ibtidoiy urug'chilik jamoasi bo'lib inson ongining rivojlanib borishi va ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyotining olg'a qarab siljishi bilan boshlanadi.

Ishlab chiqarish kuchlarining yuksalishi natijasida kishilik jamiyatining ancha barqaror tashkiloti urug'chilik jamoasi vujudga keladi.

Ibtidoiy urug'chilik jamoasi davri ibtidoiy jamoa tuzumi shakllanishi rivojlanishi va taraqqiyotining asosiy bosqichi hisoblanadi. Bu arxeologik jihatdan so'nggi o'rta va yangi tosh davrlariga to'g'ri kelib Morganning tarifi bo'yicha yovvoyilikning o'rta va yuqori, varvarlikning quyi va o'rta bosqichlariga to'g'ri keladi.

Ibtidoiy jamiyat tarixining uchinchi bosqichi mazkur jamiyatning buzila boshlanishi davri bo'lib, tosh qurollar o'rnini metallar egallashi munosabati bilan ishlab chiqarish yanada yuksaladi.

Mazkur bosqichda, xo'jalik tarmoqlarining hamma sohalarida yuksalish bo'lib ortiqcha mahsulot to'planadi. Jamg'arilgan boyliklar hisobiga esa talonchilik urushlari keng yoyiladi.

Rivojlanib borayotgan ishlab chiqarish kuchlari bilan urug'chilik tuzumining kuchlari bilan ishlab chiqarish munosabatlari o'rtasidagi ziddiyatlar borgan sari chuqurlashadi. Natijada urug'chilik buzilib, oilaviy qo'shni jamoalar vujudga kela boshlaydi. Urug'chilik aloqalari susayib qo'shnichilik munosabatlari kuchaya boshlaydi.

Ibtidoiy jamoa tuzimi buzila borib alohida ishlab chiqarish munosabatlari paydo bo'ladi.

Mazkur jamiyat negizida xususiy mulk, tabaqa, tabaqaviy va nihoyat davlat kelib chiqadi.

Adabiyotlar

1.Karimov.I. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q.T.Sharq,1998

2.Alekseev.V.Istoriya pervobitnogo obshestvo.M,Nauka,1991

3.Asqarov A. O'zbekiston xalqlari tarixi.-T.;O'qituvchi,1993

4.Pidayev Sh.Sirli kushonlar saltanati.-T.; O'qituvchi.1995

5.Tokarev. S. Religiya narodov mira.-M.; Nauka.1989